

1453: Pád Konstantinopole – zrod Istanbulu

Petr Štěpánek

TRITON

TRITON
Praha/Kroměříž

Dějiny do kapsy

Petr Štěpánek

**1453: Pád Konstantinopole –
zrod Istanbulu**

Petr Štěpánek

1453: Pád Konstantinopole – zrod Istanbulu

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

autor:

Petr Štěpánek

recenzoval:

prof. PhDr. Rudolf Veselý, CSc.

© Petr Štěpánek, 2010

© Triton, 2010

Cover © Eva Bystrianská, 2010

Vydalo Nakladatelství TRITON,
Vykáňská 5, 100 00 Praha 10
www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7387-285-4

Obsah

I. Úvod	9
II. Cesty vedoucí do „druhého Říma“ – mezi turbanem a kardinálským kloboukem	21
Byzanc a Turci – počátky konfliktu	21
Počátky osmanského státu za Osmana I. a Orchana	30
Další osmanská expanze a dočasné otřesení osmanské moci	34
Období bojů o následnictví a opětovná konsolidace osmanské moci (1403–1451)	50
III. Mehmed před branami	74
Osmanská říše v roce 1452	80
Armáda	83
Byzanc – raději turban než tiára?	92
Západ	104
Čas se nachýlil	112
IV. Strašlivá novina o dobytí Konstantinopole	123
Námořní bojiště	128
Počátek obléhání na souši	130
Námořní intermezzo	137
Na Zlatém rohu	138
Poslední dny	154

V. Reakce na dobytí Konstantinopole a další osmanské výboje	171
VI. Zrození Istanbulu – zrození impéria	201
První dny	203
Počátky nového města	205
Oplodnění města	215
Turban místo tiáry	225
Zrození impéria na prahu blaženosti	238
VII. Závěr	247
Stručný chronologický přehled	254
Výběrová bibliografie	258
Fonetická tabulka pro turecká jména a termíny	266

I.

Úvod

Okamžik, kdy Mehmed II. oblehl Konstantinopol, se zdál být potvrzením neodvratného, dlouho předpovídaného a s obavami očekávaného. Asi jako když má přijít krutá zima, které se všichni obávají, o jejímž příchodu svědčí přímé i nepřímé náznaky, proroctví a předpovědi, množství žaludů a slupek cibule. A přesto všichni doufají, že k ní nakonec nedojde. Anebo že nebude tak tuhá.

Všechny dosavadní kroky ze strany Osmanů se zdály k tomu směřovat: několikerá obležení Města ze strany předků Mehmeda II., celková politická situace a také psychologické nastavení pozdně středověké evropské veřejnosti, celé té doby „vymknuté z kloubů“, která si libovala v pesimistických scénářích brzkého konce světa, kde jedinou útěchou byl příchod Mesiáše, arci ničím nezaručený. Všichni to tak nějak čekali, a přitom všichni doufali, že k tomu nedojde nebo že nějaký zázrak hrozící katastrofu odvrátí. Nejistota, zda tomu tak skutečně má být, by ale vysvětlovala fakt, proč nakonec byl do apokalyptické rétoriky zaobalený nástup a vítězství „Turků“ pod Konstantinopolí doprovázen takovou hysterií a zároveň pocitem dokonané historické nespravedlnosti.

Nástup „Turků“ – či Osmanů, jak my jim zde budeme pro větší přesnost výrazu převážně říkat – tak nenastal do intelektuálního vzduchoprázdna. Zapadl do tří základ-

ních paradigmat, kterými pozdně středověká společnost ve vztahu k sobě samé i ke svým nevěřícím sousedům žila.

Tím prvním a pravděpodobně nejdůležitějším byla série politických krizí a dramatických událostí 14. a 15. století, jdoucích ruku v ruce s významnými sociálními otřesy, ať již byly důsledkem rychlého ekonomického a politického rozvoje v Evropě a blízkém okolí, nebo byly sociálně-psychologickým důsledkem morové epidemie, která v polovině 14. století postihla většinu Evropy. Dramatické změny na politické mapě Evropy ve 14. a 15. století, přeskupování center politické moci, zánik starých a vytváření nových, to vše vyvolávalo politickou nestabilitu, jež v konečném důsledku vedla i k obtížnému nalézání aliancí v boji proti vnějšmu nepříteli.

Tím druhým byla stále živá tradice křížových výprav vypravovaných z křesťanské Evropy proti islámskému konkurentovi ve Středomoří. Poslední křížové výpravy stále udržovaly povědomí o existenci hrozby ze strany „dědičného nepřítele“ v severní Africe a na Blízkém východě. Tuto nevděčnou historickou roli měli převzít posléze právě Osmané, a to tak důkladně, že ještě v první polovině 19. století byl přechod k islámu ve frankofonních oblastech opisován jako „*devenir Turc*“. Ostatně sami Osmané se měli stát terčem několika křížových výprav, které ovšem pro vojska táhnoucí ve znamení kříže vesměs skončily vojensky neslavně.

Třetím paradigmatem byla stále ještě čerstvá vzpomínka na nezadržitelný vpád Tatarů v polovině 13. století. Spíše chabý odpor proti nim vedl k sérii krvavých porážek křesťanských vojsk. Zpustošení velké části východní a střední Evropy uchovalo v evropském povědomí děsivou vzpo-

mínku na nezadržitelný vpád brutální moci, která jako by ani nebyla z tohoto světa. Byla to přitom tatáž série událostí, která vedla v Malé Asii ke zkolabování „římské“ seldžucké říše,¹ stabilizátoru tamějších politických poměrů, a k vytvoření malých, neklidných a dynamických emirátů na jejím místě. Jedním z nich byl na konci 13. století i emirát jistého Ertoğrula a po něm jeho syna Osmana, kteří vytvořili zárodek státu, z něhož během 15.–17. století postupně vznikla největší a nejmocnější říše Starého světa té doby. Jeden z jejich nejvýznamnějších sultánů, Mehmed II., pak nastavil křesťanské Evropě a její politické sebestřednosti nepříjemné zrcadlo dobytím „druhého Říma“, Konstantinopole, z níž on a jeho následovníci vytvořili největší a nejnádhernější hlavní město tehdy známého světa.

Obraz osmanské politiky v dějinách viděných evropskýma očima si v důsledku těchto okolností s sebou do vínků přinesl stigma islámského či tureckého expanzionismu a bezohledného kořistnictví, jež se rozpínalo na úkor všech kolem, tedy zejména křesťanské civilizace. Vedle velkorysého přehlížení vlastních, tj. „evropských“, prohřešků na humánnosti se ruku v ruce s tím nesla naděje, že nadvláda Osmanů, či Turků, řečeno v dobovém žargonu, bude jen dočasná: jako každá, byť sebekrutější zima jednou přejde, jako Tataři jednoho dne odešli a jako zdánlivě nezadržitelná expanze islámu o několik málo století dříve skončila rozdrobením na stále menší, stále početnější a stále méně nebezpečné státní útvary, se kterými již bylo možné

¹ Seldžukové z Rúmu, tj. Říma neboli Byzance sídlící v Malé Asii, na rozdíl od velkých Seldžuků, centrum jejichž moci bylo v Íránu.

se dohodnout nebo i vypořádat, byť za cenu vynaložení značného úsilí a obětí.

Avšak postupný nárůst osmanské moci, která i v prvních dekádách své existence dokázala úspěšně vzdorovat spojeným zbráním evropských mocností tehdejší doby, se zdál zpochybňovat představu o konci tohoto nepříznivého období v historicky/lidsky srozumitelném časovém horizontu. Přišlo tak ke slovu jedno z důležitých témat „doby vymknuté z kloubů“, souboj Krista s Antikristem, kterým v tomto případě neměl být nikdo jiný nežli „hrozný Turek“. Spolu s narůstající mocí osmanského státu se, mimo jiné i v důsledku opakovaných porážek křesťanských zbraní na Balkáně, neodbytně vtírala v evropském prostředí myšlenka, že svět se změnil, ale k neprospěchu vlastní věci.

Především přestala existovat byzantská říše jako vážný faktor: nejprve ztratila svou vojenskou sílu a postupně i politickou relevanci. Skutečnost, že tomu došlo nejen v důsledku jejích vnitřních krizí, ale také v důsledku čtvrté křížové výpravy, která místo Jeruzaléma dobyla Konstantinopol, si na Západě nikdo příliš nepřipouštěl. Ostatně to na konci 14. a v 15. století již nebylo ani důležité. Dědictví konfliktu mezi západní a východní křesťanskou tradicí přitom mělo významně poznamenat průběh událostí posledních let existence východořímské/byzantské říše a v neposlední řadě také vývoj událostí ve světě ortodoxní církve v nových podmínkách po zániku tohoto státu.

V každém případě Byzanc jako faktor, který měl významný podíl na zadržování nástupu islámu do Evropy v 7.–10. století, již v období pozdního středověku nebyla k dispozici ve své bývalé podobě a kondici. Ve stejné době byly důležité země Evropy zatíženy vlastními vnitropolitickými

kými problémy, které souvisely buď s konsolidací moci na svém vlastním území (konflikt Francie s Anglií, posléze s Burgundskem), nebo s dynastickými či dalšími politickými krizemi 14. a 15. století (Čechy, Uhry). Zároveň v úpadku moci Byzance nebyla očima západního křesťanství spatřována nevýhoda. Ba naopak. Pro papežskou stolicí se jednalo daleko více o výzvu, která slibovala možnost opětovného sjednocení západní a východní církve; jak jinak než pod jejím vedením.

Tematizování zdánlivě neodvratného a nezadržitelného nástupu „Turků“ jakožto součásti nějakého vyššího plánu (či naopak velmi, až čertovsky nízkého) a extrapolace výlučně světského, politického a vojenského, soupeření mezi „Evropou“ a Osmanskou říší do podoby souboje Dobra se Zlem s sebou od té doby vždy přinášelo poměrně zásadní problém, který souvisel se schopností objektivní interpretace relativně zřejmých vojenských, ekonomických a politických faktů. Ty tak zůstávaly, a mnohdy ještě zůstávají, zahaleny rouškou nábožensky či později národně motivovaných emocí a jimi podmíněných interpretací.

Dlužno podotknout, že moderní historiografie se stala do značné míry obětí tohoto historicky daného přístupu, ať již vědomě či bezděky. Jde o přístup, který se nedokáže oprostít od příběhu svých pramenů, jehož hodnotová kritéria víceméně neproblematicky a především nekriticky přejímá. Stejně tak by ale bylo bez vědomí tohoto historického i historiografického kontextu, daného percepcí minulosti jihovýchodní Evropy a Blízkého východu, na druhé straně obtížné, ne-li nemožné pochopit běh událostí 19. a raného 20. století. Jejich vůdčím motivem byla revize

tehdy již několik staletí existujícího geopolitického uspořádání a návratu Istanbulu/Konstantinopole, „toho města“², jeho jediným, historicky oprávněným držitelům – křesťanům obecně a Řekům zejména – jako součásti nápravy jakýchsi historických křivd. Dobyť Konstantinopole tak sice ve své době přineslo stabilizaci užšího regionu, chovalo v sobě ale zároveň potenciál jeho budoucí destabilizace, ne-li rozvratu. Ať již v důsledku klíčové strategické polohy města nebo v důsledku politického a ideologického revizionismu, na jehož náboženské jádro byla v 19. století připnuta čerstvá křídla moderního nacionalismu.

V 19. a na počátku 20. století, kdy se na Západě formoval moderní obraz světa a jeho dějin, postupný rozklad moci a vlivu Osmanské říše, způsobil její posun z role hnací síly světového dění do role objektu despektu veřejnosti a mocenských spekulací kabinetů evropských mocností. Tehdy vysvitla naděje, že by k tomu v historicky blízké budoucnosti mohlo dojít.

Proroctví o brzkém zániku Osmanské říše nechyběla ani v dobách jejího rozmachu v šestnáctém století či třeba v období jejího zdánlivého ústupu ze slávy v století sedmáctém. Jejich autory byli sami osmanští publicisté anebo západní diplomaté, k nimž patřil v 17. století například anglický vyslanec sir Thomas Roe (pobýval v Istanbulu v letech 1620–1630). Jednalo se ale buď o pro domácí spotřebu účelově eskalované hrozby, které plynuly z neblahých konsekvencí způsobu správy státu ze strany osmanského

² „Tó polis“ (τὸ πολίσις) neboli „to město“, odtud „is tén polis“ (εἰς τὴν πολίσις) „do toho města“, z čehož vznikl nám známý název města Istanbul.

establishmentu (v prostředí osmanské publicistiky), nebo o zbožná přání (sir Thomas).

Tvrdé porážky, které Osmané utrhli ve válkách s Ruskem na konci 18. století, však podstatně změnily situaci a nastolily zcela nové mocenské vztahy v černomořském regionu i na Balkáně, které se podstatně lišily od poměrů, jež tam panovaly do té doby. Součástí navrhovaného komplexního řešení se tak stal například „východní plán“ carské diplomacie. Ten počítal s obsazením Balkánu a úžin Dardanely a Bospor a s dosazením synonymního careviče Konstantina na dobytý trůn „druhého Říma“. Moskva, jako samozvaný „třetí Řím“, by tak získala nejen významnější podíl na světské moci, ale posílila by také symbolickou legitimitu svých univerzalistických nároků. Znak carského Ruska, dvouhlavý orel s císařskou korunkou, žezlem a jablkem, který si Rusko v 15. století od zaniknuvší Byzance natrvalo vypůjčilo, by se tak mohl opět vrátit „domů“.

Tento plán se nedočkal naplnění, ať již proto, že byl přece jen přespříliš ambiciózní a vzdálený realitě, nebo proto, že v Evropě vypukla další série konfliktů, které na přelomu 18. a 19. století opět zaměstnaly rozhodující evropské mocnosti vzájemným válčením a až na dvě relativně krátké epizody (které ovšem opakovaně exponovaly její slabost) ponechaly Osmanskou říši stranou hlavního dění. Do hry však vstoupil nový faktor, kterým byl sílící řecký (a také srbský) nacionalismus, jehož cílem bylo získat zpět území v Thrákii a Malé Asii, včetně hlavního města Istanbulu, která Řekové ztratili před téměř čtyřmi stoletími.

Tak to zformuloval již na konci 18. století Rigas Pheraios, jeden z ideových otců „velké myšlenky“ (*megale idea*) a na ní založené ideje obnovení řeckého státu jako jakéhosi

intelektuálního a politického (a svým způsobem kuriózního) průniku moderně pojatého národního státu, Byzance a klasického Řecka.

V principu byly „východní plán“ či jinak pojaté velmocenské ambice carského Ruska a „velká myšlenka“ konfliktní. Jediné, co měly společného, byla touha zmocnit se Istanbulu, ať již jako symbolu císařství nebo jako hlavního města a symbolu nové éry národního rozvoje. Tento společný zájem na destrukci Osmanské říše jako existující mocenské struktury ale nevylučoval účelovou spolupráci, byť vedenou odlišnými cíli. „Velká myšlenka“ k tomu, v souladu se svým etno-nacionálním založením, přidávala ještě i návrat k etnické skladbě obyvatelstva před příchodem Turků. Důsledkem toho byly pozdější etnické čistky na celém Balkáně, k nimž docházelo v rámci „osvobozování“ střední a jižní Evropy od dobyvatelů, které Evropa odmítla vstřebat.

Příležitost pro uplatnění obou idejí se naskytlá za 1. světové války. Germanofilství mladotureckých vůdců přivedlo Osmanskou říši do společenství s jejími druhy dědičnými nepřáteli, Rakouskem-Uherskem a Bulharskem. Porážka centrálních mocností však znamenala také politický kolaps Osmanské říše. Vzhledem k tomu, že Rusko již předtím – v důsledku revoluce – vypadlo z okruhu podílníků na válečné kořisti, přišla na pořad dne realizace „velké myšlenky“.

Nedočkávi Řekové ani nepočkali, až bude jejich podíl na vítězství zpečetěn smlouvou v Sèvres (1920), a vydali se na pochod do Anatólie, aby si vzali, co se zdálo ležet na anatolských ulicích. Neleželo. Dvě katastrofální porážky řecké armády narychlo zformovanou tureckou armádou

na řece Sakarya v centru Anatólie vedly k tomu, že uskutečnění „velké myšlenky“, včetně reconquisty Istanbulu, bylo odsunuto z oblasti reálné politiky do sféry nacionalistického toužení. Navzdory tomu však si „velká myšlenka“ uchovala významný (a podotkněme, že neblahý) vliv na vztahy mezi Řeckem a Tureckem, stejně jako, s vydatným přispěním tureckých nacionalistů z druhé strany Egejského moře, na politické klima v celém regionu.

Obecná animozita vůči Osmanské říši a „Turkům“, jak byli poněkud nepřesně označováni její představitelé i všichni islámští obyvatelé, začala být v průběhu 18. a 19. století doprovázena specifickým jevem evropského kulturního a politického života, pro který se podle knihy historika a literárního teoretika Edwarda Saida vžil v moderním diskursu název „orientalismus“. Jedná se o pojetí Blízkého východu, jehož byla Osmanská říše hlavním politickým představitelem, jako předmětu vědeckého zájmu a exploatace i jako předmětu plánů na dosažení a udržení politické a ekonomické dominance evropských mocností v oblasti. Základním podtextem těchto aspirací bylo sebevědomí evropské veřejnosti, která nepochybovala o tom, že disponuje samozřejmou a nespornou kulturní (ekonomickou, vojenskou, politickou, morální atd.) nadřazeností Evropy/ Západu nad Orientem a jeho obyvateli.

Jedním ze zdrojů tohoto povědomí morální nadřazenosti byla i negativně zabarvená vzpomínka na pád Konstantinopole, v 15. století již řeckojazyčného hlavního města (východo)římské říše, k jejímž tradicím – té latinské stejně jako řecké – se Evropa právě od renesance duchovně výslovně vztahovala. Zároveň ho jako významný průvodní jev provázela nárůst filhelénismu, který byl zdrojem

i důsledkem politické a kulturní podpory řeckého národně osvobozenického boje v 19. století ze strany především evropské veřejnosti (viz například aktivní účast lorda Byrona v řeckém povstání ve 20. letech 19. století nebo publicistickou aktivitu významného britského politika Williama E. Gladstonea v druhé polovině téhož století).

Z významového hlediska v Evropě 19. století, kdy se formovala moderní orientalistika, došlo k zajímavé fúzi rozličných fenoménů: obdivu ke klasickému Řecku, lítosti nad zaniknuvší Byzancí, moderního nacionalismu a despektu vůči muslimskému Orientu. A právě tato specifická ideová situace se v Evropě zformovala jako jeden z důsledků pádu Konstantinopole. Zmíněný Rigos Pheraios a jeho následovníci jejím prostřednictvím naléhavě a účinně oslovili veřejnost v politicky i kulturně nesmírně důležitém období, jež předcházelo zahájení řeckého povstání v roce 1821. Tato ideová situace měla také významný dopad na průběh dějů, které následovaly, a na výklad událostí, které předcházely pádu Konstantinopole.

Jako jeden z typických – a pozdních – projevů přístupu vyplývajícího z této konstelace a charakteristického zejména pro anglosaské prostředí můžeme uvést například knihu Stevena Runcimana *Pád Cařihradu* (v originále *The Fall of Constantinople*), která byla přeložena i do češtiny. Zdůrazněme přitom, že tento způsob myšlení je a priori nakloněn tomu, vidět v dobytí Istanbulu Mehmedem II. historický omyl, kterému bylo možné (a nutné) předejít. Při svém hledání klíčového momentu, „ve kterém se stala chyba“, Runciman musel přirozeně dojít k závěru, že těch momentů bylo více. Od nezájmu evropských politických špiček 15. století až po kořistnický přístup obrozené katolické

církve vůči církvi východní, jenž byl prezentován zejména na koncilech v Kostnici a Basileji. Přitom právě toto bezohledné kořistnictví posléze nutně vedlo k erozi kredibility florentské unie a k erozi politické i lidové podpory této katolické „pomoci“ jak na západě, tak na východě. Nevýhnutelným důsledkem pak bylo, že nakonec Osmané byli – díky své náboženské toleranci (obtěžně akceptované na Západě) – velkou částí ortodoxního kléru vnímáni jako menší zlo než papežský Řím, který se po florentském sjednocení obou církví v roce 1437 urputně pokoušel prosazovat svou nadřazenost.

Důsledky pádu Konstantinopole do osmanských rukou musely být z výše nastíněného hlediska, reprezentovaného Runcimanem i mnoha dalšími autory, skutečně vnímány pouze negativně. Ale byly důsledky této události opravdu tak negativní? Musíme i my ještě dnes přistupovat na tuto podobu diskuse, která je historicky zatížena až za hrob jdoucí averzí vůči islámskému světu vůbec, a Turecku zvláště? Když nic jiného: Konstantinopol přece nezánikla. Ačkoliv bezprostředním následkem dobytí Města byl velký počet obětí na životech (a které dobytí velkého města se bez nich obešlo?), nejednalo se pouze o mar a zmar. Istanbul se stal opět metropolí nejmocnější říše Starého světa. Během několika desetiletí se stal nejen politickým, ale také ekonomickým centrem rozsáhlého regionu, osídleného společností mnoha kultur, ve kterém řecká a arménská církev, stejně jako Židé, založily (staro)nová politická střediska života obou komunit. Šlo přitom zároveň o region, kde byla v 19. století obnovena například samostatná bulharská církev nebo ve kterém našli politické útočiště Židé prchající v 15. a 16. století před rostou-

cím tlakem v evropských státech, zejména ve Španělsku, ale i ve střední Evropě. Ostatně Židé zde našli nejen tehdy možnost kulturního a ekonomického rozvoje, ale o několik století později nakonec i azyl a únikovou cestu v době svého pronásledování evropským nacismem.

Dobytí Istanbulu v roce 1453 tak nebylo v celoevropském měřítku jen koncem legendy nebo předzvěstí čehosi mnohem horšího. Bylo především zahájením nového období rozvoje Města jako takového a také nové éry říše, která jej učinila hlavním sídelním městem svých vládců. I díky tomu se Osmanská říše nejen definitivně zařadila po bok velmocí své doby, aby je nakonec i překonala.

A stejně jako každá z nich posléze zanikla.